

НАРАТИВ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ ЯК ЧАСТИНА РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО ГІБРИСУ

Стаття присвячена проблемі поєднання російської мови з російським імперіалізмом. Запропоновано концепцію імперського гібрису, під яким розуміється думка нації про себе, згідно з якою вона «на ступінь вище», ніж інші (нації); думка, що засновується на відчутті гонору. Таким чином, джерела імперіалізму містять два компоненти: ірраціональне відчуття гонору та раціональна епістема, що має підкріпити це відчуття. Остання зазвичай будується довкола бінарної опозиції «цивілізація-варварство». Розкрито саморозуміння російської мови як «кращої» за інші мови, що найкраще виражається у міфі про «велику і могутню». Під саморозумінням мови мається на увазі те, які засоби та міфи є у мови для репрезентації себе, або якими засобами опису та міфами користується носій мови для її репрезентації. Проаналізовано декілька таких міфів, зокрема теорія П. Флоренського щодо слова «істина». Показано, як саме російська мова поєднується з російським імперським гібрисом. Зокрема, російська мова влітається до більш загального нарративу про «Загниваючий Захід» (раціональний компонент), згідно з яким вона вважається кращою за мови західної цивілізації. Також міфи про російську мову, метою яких є формування думки про її перевагу і відчуття гордості за неї (ірраціональний компонент), завдяки тропу синекдохи (за Вайтом), передають цю гордість представникам російської нації (тобто підживлюють ірраціональний компонент). Розглянуто історію експансії російської мови в російській державі. Розкрито, як сприйняття російської мови як кращої призводить до політики її «захисту», чому цей «захист» вважається особливо необхідним зовні російської держави та як російська мова використовується для наділення об'єкта інтервенції статусом варвара.

Ключові слова: російська мова, імперіалізм, імперія, цивілізація, варварство, мовні міфи.

У цій статті розкривається зв'язок між російською мовою та російським імперіалізмом. Зазначимо, що зв'язок між імперіалізмом і мовою не є унікальним для російської (французької, англійської тощо), але, з огляду на обставини 2022 року, спробуємо проаналізувати саме російський випадок. Відповідно, об'єктом статті є (російський) імперіалізм, предметом – російська мова як елемент російського імперіалізму.

Питання зв'язку російської мови та російського імперіалізму розкривається українськими дослідниками крізь призму концепту «русского міра», а отже – у спайці з іншими елементами цього концепту: православною вірою, євразійством тощо (відзначимо, що особливу увагу приділяють православному елементу). Аналізуючи роль російської мови в концепті «русского міра», зосереджують увагу на тому, що саме мова виступає його системоутворюючим фактором [Мельник, 2015, с. 62]. Часто це робиться з посиланням на П. Г. Щедровицького, який визначав «русский мір» як мережу співтовариств, що мислять і розмовляють російською мовою [Панасюк, 2021, с. 111].

А. В. Панасюк стверджує, що російська мова й білінгвальний статус колишніх територій російської держави посідає чільне місце у російському імперіалістичному проєкті. Він звертає увагу, що російська держава має давні традиції «захисту»: експансія у Східну Європу Московських царів і претензія на Балкани під час розв'язання Східного питання подавалися саме як «захист» православного населення; також свою експансію Радянський Союз обґрунтовував як «захист» пролетаріату. Враховуючи це, він вважає актуальним аналіз осіб щодо «захисту» яких лунає російська риторика [Панасюк, 2021, с. 112]. Оскільки риторика щодо «захисту» є демаркацією імперіалістичних амбіцій Росії, дослідження російської мови як об'єкту «захисту» РФ постає як дослідження меж її імперіалістичних зазіхань (згадаємо «захист російськомовних» на Донбасі).

В цій статті спробуємо продовжити цю лінію та показати, що власне російська мова, між іншим, є підґрунтям російського імперіалізму. Ключова теза статті: саморозуміння російської мови підптовхує до здійснення (імперіалістичної) експансії. Під саморозумінням мови мається на увазі те, які засоби та міфи є у мови для репрезентації себе; або якими засобами її опису та міфами користується носій мови.

Розіб'ємо аргументацію цієї тези на кілька завдань/епізодів:

- 1) проаналізуємо і визначимо поняття імперіалізму;
- 2) визначимо, в чому власне полягає саморозуміння російської мови;
- 3) розкриємо зв'язок імперіалізму з саморозумінням російської мови;
- 4) нарешті, покажемо, як це перетворюється на політичний мотив і виступає приводом для експансії.

1. Почнемо з визначення об'єкта, тобто з питання: як слід розуміти імперіалізм?

Згідно з лівими класиками, імперіалізм визначається як найвища стадія розвитку капіталізму; своїм початком імперіалізм має надлишкову концентрацію капіталу. Зокрема, Е. Мандель визначав імперіалізм як специфічну форму організації, відтворення та розширення (і в сфері соціальної інфраструктури, і в сфері надбудови) капіталістичного виробництва, що витікає з концентрації та централізації капіталу (що здійснює монополістичний або олігополістичний контроль над цінами на ринках замість вільної конкуренції, неминуче надаючи потужні стимули до авторитарного й агресивного контролю в усіх сферах суспільного життя) [Mandel, 1972].

Пропонуємо проминути класичну логіку економічного обґрунтування імперіалізму, та натомість звернутися до того, що ліві теоретики назвали б надбудовою (яка не менш, а можливо, навіть більш важлива) – до цивілізаторської місії.

На сформований економічний базис в імперіях наростає особлива культурна надбудова, яку пропонуємо концептуалізувати як імперський гібрис. Під ним будемо розуміти думку нації про себе як таку, що «на ступінь вище», ніж інші (нації); думка, ґрунтується на відчутті гонору. Зробимо 2 важливі ремарки.

По-перше, ця концепція поєднує ірраціональний і раціональний аспекти імперіалізму. Ірраціональним аспектом є відчуття гонору за свою націю, раціональним – епістема, яка виникає, щоб довести/пояснити думку про перевагу над іншими. Хоча гонор багато в чому є результатом думки про перевагу, водночас він сам підживляє цю думку й епістему довкола неї. По-друге, гібрис слід сприймати як габітус (у розумінні П. Бурдьє) – тобто, як систему набутих схильностей, що структурують практики та уявлення тощо [Bourdieu, 1980].

Подібну позицію у 2014 році висловив політолог В. В. Бушанський, коли відповідав на запитання: «Чи може імперія існувати в ХХІ столітті?». Кожна людина відчуває психологічну (ірраціональну) потребу у раціоналізації світу. «Призми» для раціоналізації не можуть існувати як персональні, вони є *соціальним конструктом* – продуктом ідеології (зокрема, імперської). Таким чином, ідеологія, з одного боку, має ірраціональний складник (бо створює психічний комфорт для послідовників), з другого – раціональний (бо, власне, раціоналізує і створює логічну картину світу) [Бушанський, 2014].

Це «на ступінь вище» ще з античних часів відоме як розрізнення *цивілізації та варварства*. Власне, звідси йдеться про *цивілізаторську* місію. Імперська нація вважає, що вона перебуває в стані цивілізації; підкорені нації – у стані варварства. Завоювання постають як благо, як порятунк від жахливого стану варварства, що є небезпечним не тільки для оточення, але – що найголовніше – й для тих-таки варварів. Таким чином, поділ на цивілізацію й варварів, а також ідея про цивілізаторську місію, що випливає з цього поділу, не лише виправдовує завоювання, а підптовхує до них; не кидати ж іншого в біді нецивілізованості!

Найвідомішим зразком цивілізаторської місії є «тягар білої людини»: він особливо показовий, бо в ньому експліцитно закладено сприйняття цієї місії як «тягара», що не залишає вибору білій людині, окрім як нести своє «благо» іншим народам.

Дослідниця Ф. Гірш побачила аналогічну ідею в СРСР, назвавши її «state-sponsored evolutionism» – більшовики у перші роки існування Союзу вважали за необхідність швидко провести всі народи новоствореної держави через об'єктивні стадії розвитку, фінальною точкою якого є комунізм. На підставі наявності цивілізаторської ідеї, Гірш називає СРСР імперією. Якщо відштовхуватися від класичного-капіталістичного розуміння імперіалізму, визначати СРСР як імперію є помилкою, адже Союз не був капіталістичною державою. Утім, якщо дивитися на надбудову – «state-sponsored evolutionism», – СРСР і справді можна назвати імперією, яка, взявши на озброєння ідею об'єктивної історії, вважала себе за прогресивну націю і несла передовий соціалізм іншим [Hirsch, 2005, p. 231]. Коротко кажучи, «цивілізаторська» місія обґрунтовує претензії на владу над «варварами» необхідністю їх «цивілізувати».

Почуття гонору, що лежить в основі гібриса, підштовхує до насильства щодо «варварів». Гонор дає почуття зверхності та переваги над «варваром», тому імперський суб'єкт дозволяє собі підштовхнути того, хто падає (майже як заповідав Ніцше). Можна сказати, що імперський суб'єкт має себе за *Übermensch* і дозволяє собі підвестися над мораллю, ігнорувати її закони щодо «варварів». «Варвар» гірший за імперського суб'єкта (він *untermensch*), отже *не сприймається як рівний*, тому останнім не застосовуватиметься мораль до першого.

Одним з елементів епістемі, що оточує гібрис, стає мова. Майже завжди «цивілізування варвара» починається з навчання його мові «цивілізації», оскільки імперією вважається, що цивілізованість не може бути репрезентована варварською мовою. З іншого боку, можна згадати, що національні ідентичності тісно пов'язуються з національними мовами (тут доречно згадати Б. Андерсона). Гібрис – це те, як нація визначає себе, це властивість саморозуміння нації. Позаяк мова відіграє роль у цьому саморозумінні й самовизначенні, вона стає «субстратом» гібрису.

2. Саморозуміння російської мови.

Пересічними носіями російської мови вона позиціонується як унікальна та особлива, *краща за інші мови*. Ця думка підкріплюється низкою міфів, найвідомішим з яких є «велика і могутня» (напевне, він підсумовує усі інші міфи). «Велич і могутність» мови, згідно з міфом, констатується на підставі багатства її словникового запасу (її «неосяжності»), її складності (відтак і складності думки, що здатна бути висловлена цією мовою) та гнучкості щодо опису дійсності тощо.

Визначимо декілька міфів. Одним із прикладів є міф про зелень. Згідно з ним фраза «зеленая зелень зеленит зеленую зелень» перекладається англійською як «green green green green green». Звісно, правильніше це перекласти було б *приблизно* так: «green greenery is greening a green greenery». Міф має продемонструвати гнучкість російської мови, тому ми й бачимо протиставлення (уявної) гнучкості російської та (уявної) одноманітності англійської. Окремо варто підкреслити, що переклад здійснюється саме англійською – мовою США і взагалі глобалізованого світу, тобто головного образа-ворога Росії. Таким чином, цей мовний міф є частиною більшого міфу про ворога (у розумінні К. Шмітта), у боротьбі з яким має згуртуватися нація й у боротьбі з яким вона підтверджує свою силу (не лише силу мови).

Ще одним цікавим випадком є міф про швидкість передачі команд у Другій світовій війні (заради справедливості зазначимо, що в інтернеті його часто можна знайти з тегом «анекдот», «гумор» тощо; проте, це той-таки міф, який репрезентує думку про перевагу російської мови). Його суть наступна. Аналізуючи Другу світову війну, американські військові історики виявили цікавий факт, що в ситуації раптового зіткнення з силами японців, американці зазвичай набагато швидше ухвалювали рішення і, як наслідок, перемагали навіть сили противника, що переважали їх. Дослідивши цю закономірність,

вчені дійшли висновку, що середня довжина слів у американців становить 5.2 символи, тоді як у японців – 10.8. Отже, на віддачу наказів йде на 56% менше часу. Заради «цікавості» вони проаналізували російську мову і виявилось, що довжина слів у російській мові складає в середньому 7.2 символи, однак у критичних ситуаціях російськомовний командний склад вживає ненормативну лексику. Далі наводиться приклад, в якому фраза «32-й, наказую негайно знищити ворожий танк, що веде вогонь по нашим позиціям» замінюється фразою «32-ой, *бни по этому х**» [Особенности русского..., 2013].

Цей міф цікавий тим, що в ньому перетинаються декілька російських наративів. Перший – наратив протистояння Росії та США; згідно з цим міфом все представлено так, що ніби самі американці врешті визнають перевагу російської мови. Другий – наратив Другої світової війни, яка у сучасній Росії набуває статусу квазірелігії (в цьому випадку війна постає як «майданчик» для протиставлення Росії та США). Третій – наратив про гнучкість мови, який виражається у змозі сказати щось як довго й розгорнуто, так швидко й стисло. Четвертий – наратив гордості за російську лайку, яка часто використовується в контексті широкого словникового запасу російської мови. Припускаємо, що лайка асоціюється з маскуліністю та силою, тобто цей наратив може бути проявом іншого наративу – про фізичну силу й мужність російської нації (проявами останнього, окрім гордості за лайку, є культ Олімпійських ігор, думка про російську націю, що вона буцім краще за всіх уміє воювати тощо).

Інтелектуали також транслають міфи щодо величчї російської мови. Зокрема, російський письменник К. Г. Паустовський має невеличку статтю під назвою «Велика мова», де є такі висловлювання: «... всюди прислухайтесь до російської мови... ця єдина за багатством, образністю та поетичністю мова – воістину найвільніша і найчарівніша з усіх мов світу»; «З російською можна творити дива. Немає нічого такого в житті і в нашій свідомості, чого не можна було б передати російським словом»; «Мав рацію Тургенев, коли говорив, що така мова може бути дана тільки великому народу» [Паустовский, 1950]. Зазначимо, що твори Паустовського входять до шкільної програми РФ та є частиною «ЕГЭ», а саме школа прищеплює багато мовних міфів. Ба більше, швидкий «гуглінг» питання «В чому величчї російської мови?» або подібних формулювань у текстах-відповідях доволі часто веде саме до фігури Паустовського; більшість цих відповідей – це шкільні твори.

Тема «переваги» російської мови розроблялася, звісно, і в філософському середовищі. Примітним є філософсько-етимологічний аналіз слова «істина», що здійснив П. Флоренський, хід думки якого був підхоплений іншими російськими інтелектуалами та час від часу зустрічається навіть у сучасних публікаціях. Цей аналіз ми можемо знайти у тексті «Стовп і утвердження істини». Флоренський звертається до питання визначення Істини й аналізує етимологію цього слова в різних мовах: російській, грецькій, латині та івриті. Ми обійдемо більшу частину досить нудних майже нескінченних перерахувань словникових форм, коренів, і «деяких натяків, що збереглися у санскриті» тощо – зараз потрібним є лише результат аналізу.

Резюмуючи, він стверджує, що «істина» – поняття онтологічне (як «естина», як «пребывающее» та «дышащее» існування), грецьке «ἀλήθεια» – гносеологічне (як незабутнє суще), «veritas» – юридичне (як правота позивача в суді, як правда та коректне висвітлення справи), "למט" (emet) – теократичне (як надійність, стійкість і вірність, що властива Божому слову). Зокрема: «російське Истина та єврейське למט (emet) стосуються переважно божественного змісту Істини, а грецьке Ἀλήθεια й латинське Veritas – людської форми її. З іншого боку, ... у розумінні росіянина та елліна Істина має безпосереднє відношення до кожної особистості, тоді як для римлянина та єврея вона опосередкована суспільством» [Флоренський, 1914, с. 15-22]. З цього аналізу видно наступне. По-перше, Флоренський ставить російську мову поряд із історично значущими мовами християнської віри. По-друге, російська мова постає як найоб'єктивніша з усіх: крім того, що вона містить «поняття абсолютної реальності», вона також наближена до «божественного змісту»; тому, буцімто,

вона є найбільш придатною для пізнання. По-третє, враховуючи хід думки Флоренського, уявімо вісь координат, де вісь «у» – це наближеність до божественного / людського, а вісь «х» – це опосередкованість суспільством / безпосередньо особисте відношення. Як бачимо, крім того, що російська посіла, мабуть, найліпше місце в накресленій осі координат, діаметрально протилежною точкою для неї постає латина – мова, що відчутно вплинула на *Західну* культуру.

Отже, російська мова сприймається росіянами – і народом, і інтелектуалами – як така, що має переваги над іншими мовами. Ба більше, ці переваги зазвичай демонструються в контексті протиставлення Західним мовам. Міфи, які ми вказали, націлені саме на підтримку ідеї про нерівність між мовами, а також пробудження почуття гонору за свою мову. Напевно, тут доречно згадати визначення лінгвістичного імперіалізму, що запропонував Р. Філіпсон, – це домінація мови, що встановлена та підтримується завдяки створенню й постійному відтворенню структурних і *культурних* нерівностей між домінуючою та іншими мовами [Phillipson, 1992, с. 47].

3. Як російська мова сполучається з російським гібрисом.

Міфи про російську мову, що були наведені раніше, конструюють нерівність між мовами та націлені на виховання гонору за цю мову, оцінку її як особливої, унікальної. Звичайно, сама собою гордість за мову не веде до чогось поганого, але тут важливим є, що *джерелом цієї гордості є думка про нерівність і перевагу* російської над іншими мовами. Саме елемент нерівності пов'язує саморозуміння російської мови з імперським гібрисом.

Утім щоб визначити зв'язок російської мови з російським гібрисом, ми маємо розглянути його в контексті поділу на цивілізацію та варварів.

Елементом російського імперіалізму й російської ідентичності є протиставлення себе Заходу: ми можемо це чітко побачити *принаймні* з часів російських філософів 19 століття, зокрема Кірієвського, Хомякова, Данілевського тощо. Це протиставлення швидко перетворилося на наратив про вади та деградацію Заходу, а потім – широковідомий мем (поняття у розумінні Р. Докінза) під назвою «Загниваючий Захід»: у ньому Заходу приписується статус варвара за удаваного образу цивілізації, а Росія забирає собі статус істинної цивілізації (троп іронії за Г. Вайтом).

Повернемося до зафіксованих вище міфів. Згідно з ними, російська мова протиставляється англійській – мові Заходу. Відтак, цей міф влітає мову в загальний наратив про поділ на цивілізацію та варварів: мова «уявних» варварів, тобто російська, виявляється, є кращою за мови «удаваної» цивілізації (ба більше, якщо подивитися на схожі міфи, російська постає як мова «великої літератури», *якою захоплюється увесь світ*). Таким чином, ми бачимо як російська мова переплітається з раціональним компонентом російського гібрису: саме через долучення до більш загального наративу про перевагу над Заходом, згідно з яким *російська постає мовою цивілізації та протиставляється варварським мовам*.

До цього слід додати, що російська ідентичність в цілому, і російський гібрис зокрема, базуються на синекодсі. Цей термін вживаємо в розумінні Г. Вайта: характеристика об'єкта за допомогою використання його частини, що символізує певну якість, яка, як припускається, прихована в тотальності [White, 1975, р. 52]. Йдеться про те, що в частині об'єкта втілюється характеристика, що властива об'єкту в цілому. Гарним прикладом такої синекодохі є історія про «аналогів немає»: ця фраза має підкреслювати не тільки унікальність військової техніки й цим викликати впевненість у перемозі, вона має наголошувати на унікальності російського народу. *Конкретне озброєння – за синекодохю – сприймається як прояв російського духу*; якщо конкретне озброєння – унікальне, тоді унікальний і дух; якщо унікальний дух, тоді унікальний і його носій – кожен росіянин. Тобто російська національна ідея базується на перенесенні індивідуального на ціле (національне) і навпаки. До речі, у російському філософському дискурсі синекодохя добре проявляється при розробці концепту всеєдності, де конкретне завжди поєднане з загальним.

Міфи про російську мову також базуються на принципі синекодохі: міф про «велику і могутню» не тільки змальовує «перевагу» над іншими мовами, а й здійснює

«трансфер» цієї «переваги» на носіїв мови; «перевага» російської мови стає «перевагою» російської людини. Оскільки (за синекдохю) пізнання російського духу постає і як пізнання конкретних його проявів, міфи про російську мову автоматично стають міфами й про російський дух. Але головне інше: метою цих мовних міфів є виховання гонору за мову, а принцип синекдохи дозволяє «перенести» цей гонор і на російський дух, тобто дозволяє підживлювати ірраціональний компонент російського гібрісу в цілому.

У підсумку маємо: російська мова через свої міфи долучається до більш загального нарративу поділу на цивілізацію та варварство, а завдяки тропу синекдохи її саморозуміння підживлює імперський гонор – тобто російська мова долучена до обох компонентів імперського гібрісу.

4. Як російська мова перетворюється на політичний мотив і врешті виступає приводом для експансії.

Сприйняття мови як кращої дає потужні підстави для експансії та спроб нав'язати її іншим. Позаяк інші мови не вважаються за рівні «вищій» мові (Übersprache, якщо дозволити таке формулювання), вони і не заслуговують права на існування. Гібрис, натомість, «легітимуює» застосування сили й насильства, зокрема – воєнних дій (нагадаю, імперським суб'єктом інші не сприймаються як рівні йому, тому у відношеннях з Іншим знімається моральна заборона на насильство).

В наш час російська мова вже пережила етап активної експансії, що відбувався під егідою колишніх акцидентів імперії (мається на увазі, що Російська імперія, СРСР і Російська Федерація поєднуються ірраціональною складовою імперського гібрісу, хоча раціональна складова відрізняється). Як і в будь-якій імперії, експансія та подальше «цивілізування варварів» передбачало перехід на мову «істинних»/«цивілізованих» людей.

Експансія російської мови де-юре почалася в Російській імперії: в середині 19 століття, приблизно в «Золотий вік» російської літератури (тобто саме в момент «фіксації» російської мови літературою й подальшого формування її саморозуміння). До цього імперія дозволяла своїм колоніям використовувати їхню рідну мову. Наприклад, у Конституції Царства Польського 1815 року польська мова проголошувалася мовою адміністрації, суду, війська тощо [Конституционная Хартия..., 1907, с. 48]; подібна ситуація спостерігається в конституції Великого князівства Фінляндського [Brief history of Parliament...]. Все змінюється після Польського (січневого) повстання 1863 року, коли – великою мірою як реакція на нього – імперія починає активну політику русифікації своїх територій. Зокрема, в Польщі забороняють викладання польською мовою після реформування Варшавської головної школи на Імперський Варшавський університет у 1869 році. В Україні цей процес русифікації пов'язаний з Валуєвським циркуляром 1863 року та Емським указом 1876 року. В уже згадану Фінляндію політика русифікації, мабуть, дісталася пізніше за всіх: разом із маніфестом про мову 1900 року, який оголосив російську третьою офіційною мовою.

У СРСР, з одного боку, ми можемо побачити де-юре закріпленій мовний плюралізм: конституцією 1924 року було затверджено 5 державних мов, а саме: російську, українську, білоруську, грузинську, вірменську та тюрко-татарську (сучасну азербайджанську), надалі список розширювався; конституцією 1936 року взагалі було затверджено поняття мови територіальної одиниці Союзу. Де-факто ситуація була протилежною. Приблизно після закінчення епохи внутрішньопартійної боротьби й набуття Сталіним ролі одноосібного лідера посилилася політика русифікації територій СРСР. Де-юре домінація російської мови закріпилася спочатку в постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 13 березня 1938 року «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей» (ця постанова була викликана логікою створення єдиної нації з єдиною мовою), потім остаточно в Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, затвердженій на XXII з'їзді КПРС у 1961 році; в останній фактичний статус російської мови як панівної отримав ідеологічне обґрунтування у вигляді формули «мови міжнародного спілкування» [Артюнова, 2012, с. 159].

(Цікаве спостереження: хоча на рівні імперської політики ми бачимо прояв мовного імперіалізму, серед російських філософів чіткої позиції щодо цього немає.

Російська національна ідея має виразний месіанський характер, який унеможливає чітку прив'язку російської нації та російського імперіалізму до російської мови. Напевно, краще за все це помітно у Є. М. Трубецького. У статті «Старий і новий національний месіанізм» він відштовхується від П'ятидесятниці й того, що апостолам було надано дар розмовляти різними мовами: «Основна відмінність між національностями – мова – тут не тільки не скасувалася, натомість отримала вище затвердження та освячення» [Трубецької, 1912, с. 13]. Таким чином, визнання однієї мови кращою за інші постає як антихристиянська практика; оскільки месіанство російського народу пов'язане саме з православною вірою, російську мову неможливо визнати як кращу за інші.

В Радянському Союзі ситуація була більш парадоксальною. Передбачалося, що у майбутній пролетарській світовій державі мовна різноманітність зникне як пережиток минулого, отже й асиміляція одних мов іншими сприймалася як необхідна. Нормативною позицією, зокрема для Леніна, було, що до єдиної світової мови – або до 2-3 світових – пролетаріат повинен дійти самостійно, без штучних нав'язувань будь-якої мови, зокрема і російської. З іншого боку, стверджувалося, що ця мова або мови будуть обрані пролетаріатом виключно з функціонально-економічних міркувань. Власне, з функціонально-економічної точки зору виділяли декілька мов, які врешті мали право на асиміляцію інших менш прагматичних мов: англійська, німецька, французька; Ленін називав ще російську як найбільш прагматичну в межах Союзу [Чернов, 2017, с. 179].

Якщо повертатися до фактів, то як у випадку Російської імперії, так і у випадку Радянського Союзу, можна сказати, що русифікація відбувалася у моменти, *коли влада змінювала акцент з глобального на локальне, себто, коли відбувався відхід від месіанства до розв'язання національних проблем* [Артюнова, 2012, с. 160].

Хоча наразі російська мова доволі міцно зберігає позиції – на нашу думку, частково завдяки своєму саморозумінню, – держави колишньої імперії вживають заходів щодо зменшення її ролі (і цим – влади Росії над ними). Для РФ в нинішніх умовах йдеться не так про те, щоб і надалі поширювати мову (хоча і це також: в указі президента РФ від 05.09.2022 окремо визначено пункт щодо використання російської як мови міжнародного спілкування; тобто як той самий ще радянський конструкт, створений з метою асиміляції народів [Указ Президента..., 2022, с. 8]), як про те, щоб «захистити» її на тих територіях, які вона вже «підкорила» (згадаємо слова Панасюка).

Сприйняття чогось як особливого та кращого за інше веде і до необхідності його захисту. Одним із симптомів такого захисту є мовний пуризм: якщо мова вважається за особливу (вона ж краща за інші), тоді її деформація, зміни, тим більше під впливом іншої («гіршої») мови, сприймаються як деградація (згадаємо Паустовського: «Не можна перекручувати чудову і багату мову, якою говорили і писали Ленін і Пушкін, Лев Толстой і Лермонтов...») [Паустовський, 1950]. В офіційних промовах російської верхівки ми можемо зустріти тези на користь мовного пуризму й зміцнення російської мови у її "корінній" формі [див.: Лекс, 2016; Матвиенко, 2022]. Примітно, що основний вектор уваги направлений на боротьбу зі засиллям англіцизмів.

Тож офіційна політика Кремля спрямована на «захист» російської мови, *зокрема за межами РФ*. Найважливішим чинником вважаємо визначення співвітчизників. В законі РФ «Про державну політику Російської Федерації щодо співвітчизників за кордоном», визначення співвітчизників базується на 3 елементах: знання російської мови, приналежність до одного з етносів, який будь-коли входив до складу російської держави, а також прихильності «на користь духовного, культурного та правового» зв'язку з Росією [Федеральный закон от 24 мая 1999 г. № 99-ФЗ].

Цим законом Росія встановлює свою протекцію взагалі *над усіма* російськомовними (на територіях, що колись були окуповані російською державою, а можливо, і далі). Слід зауважити, що *всі три пункти зливаються по суті в один – володіння російською мовою*. По-перше,

росіяни щиро вірять, що якщо хтось долучився до російської мови, він не може відмовитися від неї. Саме тому будь-які народи, вражені русифікацією, автоматично сприймаються як (переважно) російськомовні. По-друге, вибір російської мови – це історія не про суто функціональний вибір, – це історія про ціннісний вибір, точніше вибір цивілізованості. Російська, буцім – мова цивілізації й відмова від неї, курс на дерусифікацію – це відмова від цивілізації у бік варварства. Вважається, що ніхто в здоровому глузді не надаватиме переваги варварству перед цивілізацією. Тобто російськомовна людина, *оскільки вона через мову залучена до цивілізації*, не відмовиться вже ані від мови, ані від цивілізації; тож прихильність «на користь духовного, культурного та правового» зв'язку з Росією автоматично передбачається за умови володіння російською мовою.

На підтвердження цієї думки можемо знов звернутися до Панасюка, зокрема його посилання на російського соціолога В. А. Іноземцева, який розділяє «русскій мір» на 2 типи: ті, хто виїхали з Росії до інших країн добровільно (1-й тип), і ті, хто після розпаду Союзу вимушено залишилися на територіях нових республік (2-й тип). Стверджується, що представники 2-го типу змушені відстоювати свої культурні цінності у «*ворожому*» середовищі – тобто, по-перше, інше середовище тлумачиться як загрозна для «руськості», по-друге, стверджується принципове небажання росіян адаптуватися до цінностей нової держави (питання принципово ставиться наступним чином: чи повна відмова від російських цінностей – чи повна асиміляція; про більш помірковані варіанти не йдеться) [Панасюк, 2021, с. 111].

Таким чином, формується імперська ідеологія, згідно з якою: варварство несе екзистенційну загрозу цивілізованості та мові цивілізації; самі варвари не можуть її захистити (вони ж бо варвари, що не здатні зрозуміти її блага); тому *важливо встановити протекцію над російськомовними поза межами російської держави* (у самій бо Росії загрози російській мові немає, справжня загроза зовні). *Оскільки російська мова розуміє себе як (най)крайшу, будь-які політики дерусифікації принципово не можуть бути зрозумілими російськомовній аудиторії: для них це якась дивна відмова від того, що є крацим, це усвідомлена деградація* (в особливо гострих випадках навіть політика підтримки національних мов не може бути зрозуміла російськомовним). *Відповідно, політика захисту російської мови стає не тільки необхідним захистом особливого, а й порятунком варварів від варварства.*

Слід зазначити, що (зовнішня) політика Росії базується на споконвічно імперській/колоніальній думці – суверенітет мають лише цивілізовані народи (як свідчення цього можна взяти промову Путіна на ПФЕМ 2022, в якій майже прямо промовляється, що світ поділений на колонії та колонізаторів [Путин, 2022]). Відповідно, політика з дерусифікації дає привід Росії вважати країну чи народ такими, які не мають суверенітету, отже поширити свій суверенітет на них, отже обґрунтувати пряме втручання у справи іншої країни, зокрема – пряму інтервенцію. Тут згадується удаваний «захист» російськомовних на Донбасі та в Криму у 2014 році (й після). Хоча слід пам'ятати, що ця тактика застосовується не тільки щодо України: як приклад, можна згадати заяву міністра закордонних справ Росії в серпні 2022 року (підкреслимо, під час війни) щодо молдовської Гагаузії та необхідності «захисту» російськомовного населення і там [Лавров, 2022].

Зазначимо, що в РФ з початку повномасштабного вторгнення в Україну 24.02.2022 риторика щодо «захисту» російськомовного населення відійшла у тінь, на передній план вийшла риторика щодо денацифікації, демілітаризації тощо. Хоча в тіні усіх цих «де-» мотив пригнічення російської мови й потреби в її захисті не зник. Як приклад, можемо узяти новину з сайту «РИА новости» про те, що в українських школах російську літературу викладали як іноземну. В цій статті окремим пунктом прописано, що «вірші Пушкіна та Лермонтова вивчалися у перекладі українською мовою». В цій новині акцентується на неприпустимості такої практики: як стверджується, російськомовні діти повинні навчатися виключно російською мовою (можемо знов згадати Іноземцева та принципове небажання росіян адаптуватися). Але, зробимо припущення, що це речення має ще одну мету – викрити «варварство» українських шкіл: оскільки російська література є, так би мовити,

російською мовою у плоті, її переклад на *untersprache* сприймається як паплюження, деградація «великої й могутньої» в цілому, власне – практикою варварів [Русскую литературу..., 2022]. Річ у тому, що саме завдяки темі російської мови Росія наділяє Україну статусом варвара. Російською пропагандою вимальовується картина, в якій всьому тому уявному нацизму, сатанізму та в цілому варварству протистоїть російськомовна людина та російська мова, що формує її. Фактично бінарна опозиція «цивілізація - варварство» через метонімію перетворюється на «російська мова - варварство».

Як висновок зазначимо наступне. У Росії, між іншим, війна з Україною, з одного боку, конструюється як ситуація, в якій є загроза російській мові в цілому – загроза екзистенційна через «варварське» оточення, свідченням чого, зокрема, є політика дерусифікації (тут також варто додати наратив про глобальну русофобську змову, але обличчям його, адже дослідження цієї теми виходить за межі питання мови чи навіть протистояння Росії та Заходу). З іншого боку, питання, чи залишиться російська в Україні – це питання претензій російської мови на істинність та перевагу. Таким чином, відмова від російської – це виклик претензіям на перевагу, закладеним у саморозумінні російської мови. А оскільки російська мова тісно переплітається з російським імперським габітусом, то відмова від неї постає ще й як заперечення думки про перевагу російської нації над іншими, тобто як заперечення самого габітусу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Арутюнова М.А. Языковая политика и статус русского языка в СССР и государствах постсоветского пространства. *Вестн. Моск. ун-та. Серия 25. Международные отношения и мировая политика*. Москва, 2012. №1. С. 155-178

Бушанський В. В. Російський імперіалізм і "новий світовий порядок". *Українська правда: веб-сайт*. 2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2014/11/7/7043013/index.amp>

Конституционная Хартия 1815 года и некоторые другие акты бывшего Царства Польского 1815-1881. *Библиотека окраин России*. СПб., 1907. №5. Издание Н.Д. Сергеевского. Заслуженного профессора С.-Петербургского Университета. С. 41-63. URL: <http://www.hrono.ru/dokum/konst1815.html>

Лавров о «защите русскоязычного населения» в Молдове: «Не будем забывать, что, помимо Приднестровья, есть ещё и Гагаузия». *Nokta: веб-сайт*. URL: <https://nokta.md/lavrov-o-zashhite-russkoyazychnogo-naseleniya-v-moldove-ne-budem-zabyvat-chno-pomimo-pridnestrovy-a-est-eshhjo-i-gagauziya/> (дата звернення: 24.10.2022)

Лекс А. Защита русского языка – вопрос национальной безопасности. *LiveJournal: веб-сайт*. URL: <https://albert-lex.livejournal.com/134685.html> (дата звернення: 24.10.2022)

Матвиенко призвала бороться с "кешбэками" и прочими англицизмами. *Интерфакс: веб-сайт*. URL: <https://www.interfax.ru/russia/847425> (дата звернення: 24.10.2022)

Мельник Л. М. "Руський мір" – основні концептуальні положення. *Гуманітарно-релігієзнавчий вісник "Софія"*. Київ, 2015. № 1(3). С. 60-63.

Особенности русского радиосообщения. *LiveJournal: веб-сайт*. 2013. URL: <https://pressatof.livejournal.com/96205.html>

Панасюк Л. В. Идеология «Русского мира» і білінгвізм. *Політикус : наук. журнал*. 2021. № 3. С. 110–116.

Паустовский К. Г. Великий язык. *Пионер*. 1950, № 9.

Путин: «Экономический блицкриг против России изначально не имел шансов на успех». *Татар-информ: веб-сайт*. URL: <https://www.tatar-inform.ru/news/stanem-eshhe-silnee-putin-oboznachil-6-principov-razvitiya-strany-i-ekonomiki-5869774> (дата звернення: 24.10.2022)

Русскую литературу в подконтрольных Киеву школах изучали как иностранную. *риа-новости: веб-сайт*. URL: <https://ria.ru/20220528/lnr-1791407855.html> (дата звернення: 24.10.2022)

Трубецкой Е. Н. Старый и новый национальный мессианизм. *Русская мысль*. Москва, 1912. Год тридцать третий, кн. III. С.12-15

Указ Президента Российской Федерации от 05.09.2022 № 611 "Об утверждении Концепции гуманитарной политики Российской Федерации за рубежом". *Официальный интернет-портал правовой информации* : веб-сайт. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209050019>

Федеральный закон от 24 мая 1999 г. № 99-ФЗ "О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом". *Гарант информационно-правовой портал*. веб-сайт. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_23178/

Флоренский П. А. *Столп и утверждение истины. Опыт православной теодицеи в двенадцати письмах*. Москва, 1914. URL: <https://predanie.ru/book/183910-stolp-i-utverzhdenie-istiny/#/toc3>

Чернов И. В. Красная лингвополитика и мировая революция. Ортодоксальный марксизм о языковом факторе в историческом развитии. *Вестник СПбГУ. Политология. Международные отношения*. СПб, 2017. Т. 10. Вып. 2. С. 166-185.

Brief history of Parliament - from autonomy to EU Finland. Parliament of Finland - веб-сайт. URL: <https://www.eduskunta.fi/EN/naineduskuntatoimii/historia/Pages/default.aspx> (дата звернення: 24.10.2022)

Bourdieu, P. *Le sens pratique*. Paris: Minui, 1980. С 52-66.

Hirsch F. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press, 2005.

Mandel E. The Driving Forces of Imperialism. In Ken Coates (ed.), *Spheres of influence in the age of imperialism*. Nottingham, 1972. URL: <https://iire.org/node/923> (дата звернення: 24.10.2022)

Phillipson R. *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press, 1992. 365 с.

White H. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1975. 464 с.

Панов Володимир Ярославович

аспірант, філософський факультет

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна

E-mail: vovik.suis.fou@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8401-915X>

Стаття надійшла до редакції: 25.10.2022

Схвалено до друку: 25.11.2022

THE NARRATIVE OF THE RUSSIAN LANGUAGE AS PART OF THE RUSSIAN IMPERIAL HUBRIS

Panov Volodymyr Ya.

PhD Student, Faculty of Philosophy

V. N. Karazin Kharkiv National University

4, Maidan Svobody, Kharkiv, Ukraine

E-mail: vovik.suis.fou@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8401-915X>

ABSTRACT

The article is devoted to the question of how the Russian language is combined with Russian imperialism. The concept of imperial hubris is proposed, which means the nation's opinion about itself that it is "one level higher" than Others (nations); an opinion based on a sense of pride. Thus, imperialism in its sources is divided into two components: an irrational sense of pride and a rational episteme that should support this sense. The latter is often built around the binary opposition "civilization-barbarism". The self-understanding of the Russian language as best language is revealed, which is best expressed in the myth of the "great and mighty". The self-understanding of a language refers to what methods of description and myths a language has for describing itself; or what methods of description and myths the

native speaker uses to describe it. Several such myths are analyzed, in particular, Florensky's theory about the word "truth". It is shown how exactly the Russian language is combined with the Russian imperial hybris. In particular, the Russian language is woven into a more general narrative about the "Rotting West" (the rational component), in which the Russian language is superior to the languages of the Western civilization. Also, myths about the Russian language, the purpose of which is to form an opinion about its superiority and a feeling of pride for it (irrational component), thanks to the trope of synecdoche (according to White), convey this pride to representatives of the Russian nation (ie, they feed the irrational component). The history of the expansion of the Russian language in the Russian state is briefly described. It is shown how the perception of the Russian language as better leads to the policy of its protection, why this protection is considered especially necessary outside of the Russian state, and how the Russian language is used to endow the object of intervention with the status of a barbarian. It is explained why the policy of derussification cannot be understood by a Russian-speaking person.

Keywords: *Russian language, imperialism, empire, civilization, barbarism, language myths.*

REFERENCES

- Artunova M. A. (2012) Language policy and status of Russian language in USSR and post-Soviet states. *International relations and world politics*. Moscow, 2012, 1, 155-178. (In Russian).
- Bourdieu, P. (1980). *Le sens pratique*. Paris, Minuit, 52-66. (In French).
- Bushansky V. V. (2014) Russian imperialism and the "new world order". *Ukrainian Pravda*. Nov. 7. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/columns/2014/11/7/7043013/index.amp>. (In Ukrainian)
- Brief history of Parliament - from autonomy to EU Finland [Web log post]. Retrieved from: <https://www.eduskunta.fi/EN/naineduskuntatoimii/historia/Pages/default.aspx>
- Chernov I. V. (2017). Red language policy and world revolution. Orthodox Marxism about the language factor in historical development. *Journal of S. Petersburg's National University. Political science. International relations*. S. Petersburg, 2017, 2, 166-185. (In Russian).
- Constitutional Charter of 1815 and some other acts of the former Kingdom of Poland 1815-1881 (1907). Edition of N.D. Sergeevsky, Honoured Professor of St. Petersburg University. Retrieved from: <http://www.hrono.ru/dokum/konst1815.html>. (In Russian).
- Decree of the President of the Russian Federation of September 5, 2022 No. 611 "On Approval of the Concept of the Humanitarian Policy of the Russian Federation Abroad". Regulations 2022. Retrieved from: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202209050019>. (In Russian).
- Federal Law No. 99-FZ of May 24, 1999 "On the State Policy of the Russian Federation towards Compatriots Abroad". Regulations 2010. Retrieved from: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_23178/. (In Russian).
- Florensky P. A. (1914). Pillar and statement of truth. Experience of Orthodox theodicy in twelve letters. Moscow. Retrieved from: <https://predanie.ru/book/183910-stolp-i-utverzhdienie-istiny/#/toc3>. (In Russian).
- Hirsch F. (2005). *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press
- Lex A. (2016, May 27). Protecting of the Russian language is a matter of national security [Web log post]. Retrieved from: <https://albert-lex.livejournal.com/134685.html>. (In Russian).
- Lavrov on "protecting the Russian-speaking population" in Moldova: "Let's not forget that, in addition to Transnistria, there is also Gagauzia". (2022, August 31). *Nokta*. Retrieved from: <https://nokta.md/lavrov-o-zashhite-russkoyazychnogo-naseleniya-v-moldove-ne-budem-zabyvat-cto-pomimo-pridnestrovyia-est-eshho-i-gagauziya/>. (In Russian).
- Mandel E. (1972). The Driving Forces of Imperialism. In Ken Coates (ed.), *Spheres of influence in the age of imperialism*. Retrieved from: <https://iire.org/node/923>
- Matvienko urged to fight against "cashbacks" and other Anglicisms (2022, June 22). *Interfax*. Retrieved from: <https://www.interfax.ru/russia/847425>. (In Russian).
- Melnyk L. M. (2015). "Russian world" - the main conceptual provisions. *Sophia. Human and Religious Studies Bulletin*. Kyiv, 2015, 1(3), 60-63. (In Ukrainian).

- Peculiarities of Russian radio exchange (2013, April 7). [Web log post]. Retrieved from: <https://pressa-tof.livejournal.com/96205.html>. (In Russian).
- Panasiuk L. V (2021). Ideology of "Russian world" and bilingualism. *Politicus*. 2021, 3, 110-116. (In Ukrainian).
- Paustovsky K. G. (1950). Great language. *Pioneer*. 1950, 9. (In Russian).
- Phillipson R. (1992) *Linguistic Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Putin: "The economic blitzkrieg against Russia initially had no chance of success". (2022, June 17). *Tatar-inform*. Retrieved from: <https://www.tatar-inform.ru/news/stanem-eshhe-silnee-putin-oboznacil-6-principov-razvitiya-strany-i-ekonomiki-5869774>. (In Russian).
- Russian literature in schools controlled by Kyiv was studied as foreign. (2022, May 25). *ria*. Retrieved from: <https://ria.ru/20220528/lnr-1791407855.html>. (In Russian).
- Troubetzkoy E. N. (1912). Old and new national messianism. *Russian thought*. Moscow, 1912, 3, 12-15. (In Russian).
- White H. (1975). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Article arrived: 25.10.2022

Accepted: 25.11.2022